

РОЗДІЛ 3

РЕГІОНАЛЬНІ ЕТНІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ МАТЕРІАЛЬНОЇ ТА ДУХОВНОЇ КУЛЬТУРИ УКРАЇНЦІВ

Ірина Петренко

СУСПІЛЬНЕ СТАНОВИЩЕ УКРАЇНСЬКОЇ ПРАВОСЛАВНОЇ ЖІНКИ У ГЕТЬМАНЩИНІ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVII – XVIII СТ.

Останнім часом у пострадянській історіографії популярності набув такий новий напрямок дослідження вчених, як історія повсякденності, який виокремлюється у самостійний науковий напрям. Головним об'єктом його вивчення є людина в усьому різноманітті її життєвих проявів. Сучасна українська наука давно потребує такого дослідження, яке б ґрунтувалося не на застарілих методологіях вивчення історії, де б не лише змальовувалася класова боротьба або соціальні відносини у суспільстві, а й відтворювалося повсякденне життя людей у різні історичні епохи. Такий підхід дозволить певною мірою переосмислити багато важливих культурно-історичних явищ. Тож відтворивши щоденне, приватне, неофіційне життя людей (непублічну сферу), причини їхніх радощів і смутку, ми уникнемо дослідження історії у безособистісних, абстрактних категоріях.

У суспільстві завжди особливе місце посідає жіноче питання, тому що стан соціальної культури суспільства визначається по тому, яке становище у ньому займає жінка. За словами відомого українського і російського письменника й історика Д. Мордовцева „жінка... – це такий чуттєвий барометр, який перш за все відображає в собі стан...суспільної атмосфери, характер і напрям історичної епохи, такою є чи не виключно жінка, а ніж чоловік” [1]. Тому актуальним на сьогоднішній час є дослідження ролі і статусу української жінки у православному українському суспільстві, зокрема, у визначений період.

Статус жінки серед православного населення Гетьманщини другої половини XVII – XVIII ст. вивчався істориками не глибоко, на відміну від козацької доби, коли висвітлення ролі українки знайшло відображення у низці праць істориків. Проблеми, пов'язані зі становищем жінки в українському суспільстві, а також і в російському, досліджував історик М. Костомаров [2]. Роботи польського історика Антонія І (Йосипа Ролле) були пропольської спрямованості, проте автор високо оцінював суспільний статус української жінки і відрізняв її від росіянок і полячок [3]. Дослідженню суспільного статусу української жінки в XVI – XVIII ст. присвячено ряд робіт відомого українського етнографа та історика О. Левицького. Він першим з вітчизняних дослідників присвятив розгляду окремих аспектів цієї проблеми ряд своїх праць [4]. Серед сучасних вчених, які вивчають дану проблему, слід назвати В. Борисенко [5] і О. Кривошия [6]. Ці українські історики присвятили низку праць дослідженню проблем суспільного статусу українки за козаччини, її ролі у правовій культурі народу, побуту і дозвіллю жінки в традиційній етнокulturі.

Хоча хронологічно дані праці відносяться до періоду XVI – XVII ст., вони стали важливими для написання даного дослідження.

В історії Гетьманщини другої половини XVII – XVIII ст. ще й досі залишаються невивченими цілий ряд проблем. Малодосліджені такі з них, як суспільне становище української жінки у православному суспільстві Гетьманщини і процес перенесення суспільних уявлень про роль жінки у Московській державі на ґрунт України, що призвело до нівеляції національних традицій українців, до поступового зниження статусу жінки в українському суспільстві.

Метою даної статті є проаналізувати статус і роль жінки серед православного населення Гетьманщини у другій половині XVII – у XVIII ст., розкрити процес поступової втрати нею свого високого статусу в суспільстві, що було пов'язано ліквідацією Гетьманщини і перетворення її на адміністративно-територіальну одиницю Російської імперії, а також висвітлення процесу поступового втручання Православної Церкви у шлюбно-сімейну сферу життя, її монополізацію, що стало наслідком втрати автокефалії Української Православної Церкви і перетворення її на провідника інтересів імперської політики Росії.

Суспільний статус жінки в Україні завжди був високим і шанованим. Протягом багатовікової історії майже невідомі періоди, коли б жінка була не вільна у своїх діях. Спроби грецьких ченців запровадити в Україні візантійський погляд на жінку, як на нечисту істоту, не мали успіху. Невдалими були і спроби монголо-татар завести азіатські порядки, за якими жінка перебувала під владою чоловіка. Українка не знала ні “теремного затвору”, ні монастирського усамітнення чоловіком, ні тої зневаги, згідно з “Домостроем”, яку терпіли жінки сусідньої Московської держави. Відомий історик М. Костомаров зазначав: “Всі іноземці були вражені надмірним домашнім деспотизмом чоловіка над дружиною. У відносинах між двома статями росіяни бачили лише один тваринний потяг. У Москві, помічає один мандрівник, ніхто не принизиться, щоб схилити коліно перед жінкою і курити перед нею фіміам. За законами порядності, породженими візантійським аскетизмом і грубими татарськими ревнощами, вважалося навіть осудно вести з жінкою розмову.... Російська жінка була постійною невільницею з дитинства до могили. У селянському побуті, хоча вона і знаходилася під гнітом важких робіт, хоча на неї, як на робочого коня, скидали всю важку роботу, але у крайньому випадку, не тримали запертою. У козаків жінки користувалися порівняно більшою свободою: дружини козаків були їх помічницями і навіть ходили з ними у походи. У знатних і заможних людей Московської держави жіноча стать знаходилася запертою, як у мусульманських гаремах” [7].

Загальновідомо, що мова народу тісно пов'язана з його ментальністю. Переконатися у цього можемо, розглянувши етимологію українського слова “дружина”, яке походить від слова “друг” [8].

Суспільний статус жінки у XVIII ст. значно відрізнявся від попередніх, XVI-XVII ст. Це можна пояснити тим, що за козацької доби, як і в попередні періоди, українська жінка займала високе суспільне становище, яке залежало не від статусу її чоловіка, а від власного майнового становища. Жінки знатного походження, незалежно від сімейного стану, володіли інколи величезними земельними латифундіями. Їх правовий статус майже не відрізнявся від чоловіків. Проте, жінка мала право успадковувати лише четверту частину батьківського майна і не могла обіймати державні посади.

У литовсько-руському праві був установлений принцип вільного вибору жінки при вступі в шлюб. Козацьке право, хоча і пропагувало безшлюбність, однак наголошувало на шанобливому ставленні до жіноцтва. Випадки зневаги до жінки були тяжким злочином і

суворо каралися. Обмежене спілкування з жіноцтвом на Запорозькій Січі призводило не стільки до байдужості, скільки до їх ідеалізації.

Українська жінка-шляхтянка в XVI – XVII ст. була рівноправною з чоловіком, мала такі ж громадянські права, особисту незалежність, як її чоловік-шляхтич. Жінки були членами церковних братств, засновницями шкіл, монастирів, богаділень, навіть служили у війську, вільно обирали собі нареченого, виховували дітей, самостійно розпоряджалися своїм майном, вели господарство. Дівчину-козачку, шляхтянку ніхто не мав права силою віддати заміж. Одруження відбувалося лише з її доброї волі. Свобода наречених була головною умовою шлюбного права.

У другій половині XVI – першій половині XVII ст. жінка-міщанка, навіть селянка – була повноправною учасницею громадського (копного) суду селян і міщан, а інколи і шляхетства [9]. Якщо звичаєве право українського народу в XVI – середині XVII ст. не лише дозволяло жінці брати участь у копних судах, а й у разі відсутності чоловіка вона могла і відповідати за нього в суді. У XVIII ст. жінка поступово втратила це право. У XVI – середині XVII ст. свідчення чоловіків і жінок вважалися на українських землях рівноцінними. Однак, уже з другої половини XVII ст. в українську судову практику проникає і закріплюється зверхність чоловічого свідчення над жіночим. У кодифікаційних збірниках українського права XVIII ст. перевага чоловічого свідчення над жіночим була закріплена остаточно [10].

“Шлюб із кохання” у народі завжди вважався ідеалом; щоправда, цей ідеал не завжди міг реалізуватися [11]. Ще з давніх часів було заведено, що жінка сама собі обирала чоловіка. Свідченням цього є спостереження французького інженера, картографа Гійома Левасера де Боплана. Він писав: “Тут дівчата, на відміну від загальноприйнятого в усіх народів, самі залицяються до молодих людей, котрі їм сподобалися: закохана дівчина заходить до хати парубка, якого кохає, коли сподівається застати батька, матір і самого обранця. Зайшовши до покою, ...вона вихваляє того, хто вразив її серце...” [12]. Далі вона просить батьків парубка дати згоду на шлюб. Ті, як правило, давали згоду на одруження, тому що боялися накликати на себе гнів Господній. Такий звичай – яскравий вияв пережитків матріархальної форми укладення шлюбу, який став народним звичаєм і продовжував побутувати серед українців до кінця XIX ст. Тривале збереження цього звичаю є свідченням високого суспільного статусу українських жінок.

О. Левицький дослідив один унікальний український звичай, а саме право дівчини визволяти злочинця, засудженого на смерть, шляхом одруження з собою. Такі випадки вчений вважав поодинокими і запозиченими із звичаєвого права західноєвропейських країн (Німеччини, Франції) [13]. Дослідник, аналізуючи родинні стосунки XVI – XVII ст. в Україні, називає дві умови, які сприяли тому, щоб шлюб виявився справді щасливим: свобода вибору подружньої пари і відсутність тиску з боку батьків; рівноправність подружжя у шлюбі [14].

Безумовно, традиційна українська культура, яка відносно цілісно зберігалася до початку XX ст. у зв'язку зі своєю консервативністю, виробила власні національні форми організації суспільного й родинного життя, господарювання, спілкування, дозвілля тощо. Система традиційних норм, приписів, взаємин між людьми, за словами відомого історика і етнографа Валентини Борисенко, була спрямована на здорове функціонування даного способу життя, передбачала його розвиток і забезпечувала успадкування й засоби передачі традицій наступним поколінням, насамперед каналами усної інформації, за допомогою святково-обрядової, символічної системи знаків [15].

Впродовж другої половини XVII – XVIII ст. сім'я у Гетьманщині залишалася патріархальною. Її головою був чоловік, якому дружина зобов'язана була бути вірною і слухняною. Жінка завжди перебувала під чияюсь опікою: до заміжжя нею опікувалися батьки, або, за їх відсутності, найближчі родичі, а після заміжжя – чоловік. Таке безправне, на перший погляд, соціальне становище жінки узаконювалося Литовськими статутами, що застерігали, якщо дівчина вийде заміж без згоди батьків або опікунів, то позбудеться права на одержання приданого. Проте, в реальному житті, у колі сім'ї українська жінка займала порівняно високе становище. Відомий історик і етнограф О.Левицький наголошував, спираючись на актові книги, що жінка вищих станів мала необмежене право купувати й продавати рухоме й нерухоме майно, вона вступала у юридичні зобов'язання, подавала судові позови, особисто з'являлася в суді, не поступаючись чоловікам у знанні тонкощів законів. Коли жінка виходила заміж, то брала прізвище чоловіка або зберігала своє [16].

Інкони жінки з багатих магнатських родин, а також козацької військової старшини втручалися у політичні та військові справи. Деякі з них виявляли справжню войовничість, вирішуючи проблеми збройними сутичками, особисто очолюючи військові загони. Дружини заможних козаків, полкової козацької старшини за відсутності своїх чоловіків брали у свої руки ведення великого господарства. Ще більші сімейні та господарські обов'язки лягали на плечі простих жінок.

Після Переяславської Ради і Березневих статей 1654 р. Московія почала втручатися у внутрішні справи Гетьманщини, наслідком чого стало впровадження її норм суспільного життя. У XVIII ст. Гетьманщина поступово втратила залишки своєї автономії, перетворившись на частину Російської імперії. Однак, українці зберегли свою національну ідентичність у традиційній основі своєї етнокультури, що допомогло їм не розчинитися серед російського народу. Уявлення про демократичне становище жінки у суспільстві продовжувало зберігатися у колективній свідомості народу, репрезентом якої була консервативна сільська громада. Будь-яке відхилення від загальноприйнятих норм засуджувалося громадою. Особливо це стосується життя жінок, на яких було покладено функцію оберігати домашнє вогнище, народжувати і виховувати дітей, вести домашнє господарство, передавати майбутнім поколінням родинні традиції. Дошлюбна поведінка дівчини передбачала цнотливість, в іншому випадку її поведінка викликала осуд і знеславлення в очах сільської громади. У цьому проявилася середньовічна традиція втручання громади у життя індивіда, недопущення приватного, особистого життя селянки або селянина. Недотримання моральних норм ставило селянина поза сільською громадою, він піддавався самосуду. Такі принципи, як індивідуалізм, свобода особи і її право на інтимне життя, незалежне від громади, – не проникли в село, а тим паче у сімейні відносини [17].

За нормами звичаєвого права шлюб розглядався як громадянська угода, яку легко можна було укласти і розірвати. Розлучення здійснювалося після внесення відповідної суми коштів старості через цивільний (городський) суд. За Литовським статутом, розлучення повністю було віднесене до компетенції духовного суду. Світські суди лише розглядали майнові справи подружжя. У реальному житті при розірванні шлюбів подружжя керувалися не так канонічними законами, як традиційними звичаями. Всупереч церковним законам розлучення могло здійснюватися і без участі духовної влади. Акт розірвання шлюбу відбувався у присутності свідків, подружжя видавали одне одному так звані „розпускні листи”, які потім вносили в актові книги. Тож головною умовою розлучення була згода на це обох членів подружжя, при цьому вони мали право взяти повторно шлюб. Якщо у розлученої пари були діти, то ними опікувалися і батько, і мати за

домовленістю.

Суттєве питання про причини розлучень подружжя. Адже вони у XVI – першій половині XVII ст. значно відрізнялися від XVIII ст. Незгоди, сварки в подружньому житті визнавалися цілком достатнім мотивом для розлучення. Рідко траплялися інші причини для розлучення – тривала хвороба одного із подружжя, відсутність довгий час чоловіка або дружини, переміна релігії, порушення подружньої вірності та інші. Отже, основні причини, які призводили до розлучення, мали передусім морально-етичний характер. У них відобразилися народні погляди на сім'ю як на союз рівноправних осіб, стосунки яких мали будуватися на взаємній повазі. Тут прослідковується ставлення до жінки як до рівноправної чоловікові. Не була обмежена кількість повторних шлюбів, духовенство не відмовлялося благословляти четверті і навіть п'яті шлюби [18].

Історію сім'ї і статус у ній жінки потрібно розглядати у контексті соціально-політичних і економічних умов того періоду. У 1686 р. Українська Православна Церква перейшла у підпорядкування Московського патріархату. Підпорядкувавши Київську митрополію, Москва відразу ж приступила до ліквідації її автономії, національної самобутності й перетворення у провінційну єпархію Російської Православної Церкви [19]. З того часу демократичні традиції функціонування церкви в Україні почали знищувати, духовенство змушене було слухняно виконувати волю центру. Шлюбно-сімейні відносини перейшли під контроль Російської Православної Церкви, яка їх регулювала і освячувала. Правителі Російської імперії через свою великодержавницьку, шовіністичну політику нехтували сімейними традиціями українського народу, звичаєвим правом, а за допомогою своїх законів і розпоряджень прагнуло поставити під контроль шлюбно-сімейну сферу життя суспільства. Тож шлюбно-сімейні відносини стали одним із засобів встановлення контролю над населенням Гетьманщини. Адже, за словами відомого німецького дослідника Райнхорда Зідера, "...сім'я – це маленьке дзеркало великого суспільства. Вона відображає його переломно й іноді спотворено, своєрідно, зберігаючи при цьому риси, які легко можна впізнати. Воно "дивиться" у це дзеркало, намагаючись розібратися у самому собі" [20].

У XVIII ст. було остаточно запроваджено церковну форму шлюбу. Укладання і розірвання шлюбу стає прерогативою духовної влади. Духovenство, оголосило вінчання одним із таїнств, проповідувало, що союз чоловіка і жінки освячується на небесах, який розірвати практично неможливо. Причинами для розірвання шлюбу визнавалися, за даними відомого дослідника історії і права М. Владимирського-Буданова, тривала відсутність одного із подружжя, фізична неспроможність чоловіка до шлюбних стосунків; хвороба, рішення одного із подружжя піти в монастир, передяуб, дії дружини, що вказують на можливість перелюбу, злочини, що здійснюються одним із подружжя по відношенню до іншого, злочини, що не мають зв'язку з сімейним правом [21]. Однак, і очевидна наявність даних причин не завжди приводила до розлучення подружніх пар. Російська Православна Церква все робила для того, щоб не довести справу до розірвання шлюбу. Це призводило до багатьох конфліктів, коли нещасними у шлюбі могли бути жінка, чоловік і діти. Українці змушені були відмовитися від давнього уявлення про шлюб, як про вільну демократичну угоду, що вільно укладалася і розривалася. У 1798 р. селянка Домнікія Гроздівна подала до Пирятинського духовного правління позов про розлучення із Гнатом Даценком. Причиною до розлучення була „неспособность его к семейной жизни" [22]. Далі Домнікія Гроздівна пояснила, що мати чоловіка, знаючи про хворобу сина, все ж одружила його, тому що велике селянське господарство потребувало додаткових робочих рук. Однак, згідно правил Кормчої книги, розлучення у таких випадках можливе було тільки через три

роки подружнього життя. На жаль, на час подання позову минув лише один рік. Тому Домнікія Гроздівна змушена була жити з чоловіком ще два роки.

Така політика призводила до деморалізації сімейних відносин. З того часу в документах зустрічаються згадки про: тиранство чоловіка над дружиною; замордування до смерті дружини; убивство дружини; позбавлення дружиною життя свого чоловіка, втечу чоловіка від дружини; втечу нареченої із дому батьків через примус до одруження із нав'язаним батьками нареченим, гвалтування шляхтичем дівчат, котрі зустрілися йому на дорозі, або черниць монастиря [23]. Саме деякі із таких жахливих випадків описав О. Левицький у праці „Очерки народной жизни Малороссии”, розділ якої мають назви „Жорстока дружина”, „Убивця дружини”, „Кровозмішення і дітовбивство”, „Розірвання шлюбу, як міра кримінального покарання”, „Подружнє право помилування засудженого”, „Розлучення чоловіка із дружиною-крадійкою”, „Жінка, котра мала двох чоловіків” та інші [24]. Тож, спостерігаємо деморалізацію сімейних стосунків, у зв'язку з неможливістю вирішення їх демократичним шляхом. Церква виправдовувала биття жінок („кого Господь любить, того й карає”), не даремно казали: „Жінка небита – як хата невокрита” [25].

Протягом XVI – першої половини XVII ст., у зв'язку з демократичним характером сімейних норм, які сформувалися під впливом звичаєвого права і гуманістичних ідей європейського Ренесансу, самостійність і незалежність української жінки стали національними рисами. У другій половині XVII – XVIII ст. настав період обмеження й поступового позбавлення українських жінок значної кількості майнових, сімейних і суспільних прав. Пов'язано це було зі зміною суспільно-політичної й економічної ситуації у суспільстві за підпорядкування Гетьманщини Російській самодержавній імперії. Проте непригніченість української жінки в сім'ї, її рівноправність з чоловіком у вихованні дітей і веденні домашнього господарства, освіченість ще довго були основними чинниками ставлення до неї.

ВИКОРИСТАНА ЛІТЕРАТУРА:

1. Мордовцев Д.Л. Русские женщины нового времени. Женщины первой половины XVIII века // Собрание сочинений. Т. XXXVI. – СПб., 1902. – С.7.
2. Костомаров Н.И. Очерк домашней жизни и нравов великорусского народа в XVI-XVII столетиях. – М.; 1992.
3. Антоний I (Ролле И.) Украинские женщины // Киевская старина. – 1883. - № 6. – С. 268-309.
4. Левицький О. Черты семейного быта в Юго-Западной Руси в XVI-XVII вв. // Архив Юго-Западной России.-К., – 1909. – Часть 8, т. III. – С.1-120; Левицький О. “Сговор малолетних (страница из истории брачного права на Украине XVI ст.) // Киевская старина. – 1906. – № 1. – С.64-72; Левицький О. Обычай помилования преступника, избранного девушкой в мужа // Киевская старина. – 1905. - № 1. – С. 89-97; Левицький О. О семейных отношениях в Юго-Западной Руси в XVI-XVII веках // Русская старина. – 1880. № 11. – С.549-574; Левицький О. Невінчані шлюби на Україні // Записки Українського наукового товариства в Києві. – 1909. – Книга III. – С.98-107.
5. Борисенко В.К. Весільні звичаї та обряди на Україні: Історико-етнографічне дослідження. – К., 1988; Борисенко В.Побут і дозвілля українки в традиційній етнокультурі // Українки в історії / За заг. ред. В.Борисенко. – К.; 2005. – С.18-26; Українська етнологія: Навч. посібник / За ред. В.Борисенко. – К.,- 2007.
6. Кривоший О.П. Жінка в історії запорізького козацтва // Жінки України: сучасний стан і перспективи. Міжнар. наук.-практ. конф. Тези доповідей. – Одеса, 1995. – С.45-47; Кривоший О. Жінка в правовій культурі українського народу // Українки в історії / За заг.

- ред. В.Борисенко. – К.,- 2005. – С.10-18; Кривоший О. Жінка в суспільному житті за козацької доби // Там само – С.33-42.
7. Костомаров Н.И Вказана праця. – С.200.
 8. Митрополит Іларіон. Дохристиянські вірування українського народу. – Вінніпег; 1981.
 9. Черкаський І. Громадський (копний) суд на Україні-Русі XVI-XVIII вв. – К; 1928. – С.100-101.
 10. Кривоший О. Жінка в правовій культурі українського народу. – С.18.
 11. Пономарьов А.П. Українська етнографія: Курс лекцій. – К.; 1994. – С.236.
 12. Лянцкоронский В.Г. Гильом Левассер-де-Боплан и его историко-географические труды относительно Южной России. – К., 1901. – С.28.
 13. Левицкий О. Обычай помилования преступника, избранного девушкой в мужья. – С.92.
 14. Левицкий О. О семейных отношениях в Юго-Западной Руси в XVI-XVII веках. – С.558.
 15. Борисенко В. Побут і дозвілля українки в традиційній етнокulturі. – С.21.
 16. Левицкий О. Черты семейного быта в Юго-Западной Руси в XVI-XVII вв – С.62.
 17. Миронов Б.Н. Традиционное демографическое поведение крестьян в XIX – начале XX в. // Брачность, рождаемость, смертность в России и в СРСР. Сб. статей / Под ред. А.Г.Вишневого. – М.; 1977. – С.84.
 18. Левицкий О. Черты семейного быта в Юго-Западной Руси в XVI-XVII вв. – С.44-45.
 19. Мордвінцев В.М. Російське самодержавство і Українська православна церква в кінці XVII-XVIII ст.: Навч. посібник. – К; 1997. - С.3.
 20. Зидер Р. Социальная история семьи в Западной Европе (конец XVIII – XX вв.) / Пер. с нем. Л.А.Овчинцевой; науч. ред. М.Ю.Брандт. – М.,- 1997. – С.6.
 21. Владимирский-Буданов М.Ф. Обзор истории русского права. – Ростов-на-Дону; 1995. – С.427.
 22. Державний архів Полтавської області. – Ф.801. – Оп.1. – Спр.1395. – Арк.1.
 23. Левицкий О. О семейных отношениях в Юго-Западной Руси в XVI-XVII веках. – С.573.
 24. Левицкий О. Очерки народной жизни Малороссии. – К., 1902. – С.63-90.
 25. Пономарьов А.П. Українська етнографія: Курс лекцій. – К.; 1994. – С.250.

А н н о т а ц и я

В статье исследуется общественная роль и статус украинской женщины среди православного населения Гетманщины. Показано ее высокое положение во времена казачества и постепенная утрата его во второй половине XVII – XVIII вв. этого статуса, ограничение и лишение значительной части имущественных, семейных и общественных прав.

Алла Лохматова

СЕЛЯНСЬКА СІМ'Я ПОРЕФОРМНОЇ УКРАЇНИ: ПОБУТОВО-ДЕМОГРАФІЧНІ АСПЕКТИ (ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ- ПОЧАТОК ХХ СТ.)

Дослідження історико-демографічної проблематики у теперішній час є досить актуальним. У ХІХ – на початку ХХ ст. на фоні модернізації суспільства відбувалося формування нових демографічних уявлень. Вивчення різних сторін демографічної поведінки населення викликає особливий інтерес. Демографічна криза 1990 — 2000 рр. в Україні стала загальнонаціональною проблемою і на її фоні різке збільшення кількості населення України у пореформений період набуває особливого значення для дослідника. Між тим соціально-демографічні проблеми, історія повсякденності селянської сім'ї ще не